

بررسی اجمالی حقوق ایران در اروندرود بر مبنای قوانین بین‌المللی و اسناد موجود

◆ نادعلی صادقیان*

چکیده

مناقشه بر سر حق حاکمیت بر اروندرود، یکی از بحث‌انگیزترین و مهم‌ترین مسائل مورد اختلاف میان ایران و عراق در گذشته بوده است. این نوشتار که درصدد بررسی اجمالی حقوق ایران در اروندرود با توجه به قوانین بین‌المللی و اسناد موجود است، به بررسی اسناد، منابع، اصول، قواعد و عرف حقوق بین‌الملل در زمینه اروندرود پرداخته، ضمن مرور اجمالی پیشینه تاریخی نام اروندرود، نظام حقوقی آن در یک سیر تاریخی بررسی شده و در ادامه عهدنامه ۱۹۷۵ الجزایر مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفته، نتیجه گرفته می‌شود که نظام حقوقی اروندرود بر مبنای عهدنامه مرزهای دولتی و حُسن همجواری ۱۹۷۵ الجزایر، پس از گذشت ۳۳ سال از انعقادش، هنوز به قوت خود باقی است. استدلال آورده می‌شود که در این عهدنامه که در واقع مکمل مقاوله‌نامه تعیین مرز رودخانه‌ای بین ایران و عراق ناظر بر حل اختلاف طرفین راجع به رودخانه‌های مرزی است، تمام جوانب کار سنجیده و پیش‌بینی شده است.

کلید واژه‌ها:

روابط سیاسی / اروندرود / ایران / عراق / قرارداد الجزیره (۱۹۷۵) / حقوق دریاها / اختلاف مرزی / مرزها

***

مقدمه

اختلاف بر سر حق حاکمیت بر اروندرود، پیچیده‌ترین و کشادترین مسئله مورد منازعه بین ایران و عراق بوده است. اختلافات ایران و عراق، از سابقه‌ای طولانی برخوردار است؛ ریشه‌های این مناقشات، به روابط گذشته و به زمان سلسله صفوی و تشکیل امپراتوری عثمانی برمی‌گردد. با تأسیس دولت صفوی در ایران و رسمیت یافتن مذهب شیعه (۹۰۷ق. / ۱۵۰۲م.)، منازعات سیاسی میان دو کشور از رقابت سیاسی و گسترش ارضی، به خصومت‌های مذهبی کشیده شد و جنگ‌های پردامنه، مدت‌های طولانی بر روابط دو کشور سایه افکند و حتی امضای قراردادهای و عهدنامه‌های مختلف، نتوانست به اختلافات و منازعات پایان بخشد؛^۱ چرا که با استقرار رژیم شیعی مذهب صفوی در ایران و حاکمیت امپراتوری سنی مذهب عثمانی در عثمانی، هریک نبود ساختن طرف مقابل را واجب شرعی و هدف غائی خود تصور می‌کردند و هیچگونه راه آشتی در بین نبود و با کوچک‌ترین بهانه‌ای بین طرفین، جنگ‌های بی‌امان و طاقت‌فرسا درمی‌گرفت.^۲

از زمان استقلال عراق تا سال ۱۳۳۷ش. / ۱۹۵۸م. نیز بارها میان دو کشور مشکلاتی بروز کرد. دولت عراق، توطئه‌هایی برای تجزیه خوزستان به اجرا درآورد و کودتای عبدالکریم قاسم، اختلافها را افزایش داد. عراقیها، به تجزیه خوزستان از راه تقویت تشکلهای و عوامل تجزیه‌طلب و تحریک عشایر عرب زبان خوزستان و حتی استانهای دیگر همت گماشتند؛ از مخالفان سیاسی ایران حمایت کردند و به اخراج ایرانیان مقیم عراق پرداختند. حکومت ایران نیز روش تدافعی در پیش گرفت و از حرکت کردهای عراق حمایت کرد و به عملیات روانی و جنگ تبلیغاتی با عراق پرداخت.

عراق از نظر دسترسی به دریای آزاد، در وضعیت

نامساعد قرار دارد و همیشه در صدد بوده تا بتواند محدودیت دسترسی به آبهای آزاد را جبران کند و این موضوع یک زمینه بالقوه تولید بحران برای ایران بوده است. با عنایت به اهمیت نقش دریاها در عصر حاضر و با توجه به وضعیت جغرافیایی نامساعد کشور عراق، مشخص می‌گردد که یکی از علت‌های بحران، درگیری و توطئه حاکمان عراق، در محدودیت دسترسی آن کشور به آبهای آزاد می‌باشد.^۳

موقعیت راهبردی عراق در خاورمیانه، جایگاه ویژه‌ای برای کشور یاد شده ایجاد کرده است؛ ولی عدم دسترسی مستقیم به آبهای خلیج فارس، باعث نارضایتی مسئولان عراق و گسترش رفتار خصمانه آن کشور با ایران شده است. براین اساس، سیاست این کشور همسایه، همواره بر پایه منازعات ارضی با ایران بوده است. در این میان کودتای عبدالکریم قاسم و چالش‌های عقیدتی وی، اختلافات را افزایش داد.^۴

پیروزی انقلاب اسلامی در ایران نیز، الهامبخش گروهها و نهضت‌های آزادیبخش در سراسر جهان بخصوص عراق شد. در واقع موفقیت انقلاب اسلامی ایران، تأثیری عمیق و سریع بر شیعیان عراق به جا گذاشت و ایجاد سازمانهای مخالف و انقلابی شیعه، تهدیدی جدی برای ثبات رژیم بعث عراق بود.^۵

هدف پژوهش حاضر، بررسی اسناد، منابع، اصول، قواعد و عرفهای حقوق بین‌الملل در زمینه اروندرود است. امروزه، فصل مهمی از حقوق بین‌الملل به نظام حقوقی رودهای بین‌المللی اختصاص دارد. در این تحقیق ضمن مروری بر پیشینه تاریخی نام اروندرود، نظام حقوقی آن در یک سیر تاریخی بررسی شده و در ادامه عهدنامه ۱۹۷۵ الجزایر، مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفته است.

پیشینه تاریخی نام اروندرود

نامهای جغرافیایی و برخی واژه‌ها در طول تاریخ،

خوانده است.»^{۱۳}

واژه اروندرود، پیشینه‌ای طولانی در زبان فارسی دارد. مراجعه‌ای گذرا به فرهنگهای معتبر فارسی، نشان می‌دهد که این واژه در کنار معانی دیگرش، دست‌کم در چهار مورد برای تسمیه رودخانه یا چشمه در نقاط مختلف ایران به کار گرفته شده است.^{۱۴} اما دانشنامه ایرانیکا و برخی از محققان، در نام ایرانی و راستین اروندرود تشکیک ایجاد کردند.^{۱۵}

دولت عراق، تا سال ۱۹۷۵م. / ۱۳۵۳ش.، از پذیرفتن نام اروندرود بر این رودخانه مرزی خودداری می‌ورزید. تا اینکه در سال ۱۹۷۵م. / ۱۳۵۳ش.، دولت عراق، رسماً نام اروند را برای این رود پذیرا شد.^{۱۶}

تحول تاریخی و حقوقی اروندرود

اختلافات بر سر حق حاکمیت بر اروندرود، پیشینه‌ای طولانی دارد و همواره یکی از کانونهای زدوخورد میان کشورهای منطقه بوده است. منشأ اختلاف، قرارداد ۱۸۴۷م. برای مرز آبی اروندرود، بین دولت ایران و عثمانی می‌باشد که به موجب آن، سراسر این آبراه برخلاف عرف معمول، تحت حاکمیت امپراتوری عثمانی درآمد. در حالی که بر مبنای عرف بین‌الملل، تعیین حاکمیت در چنین رودهایی عمیق‌ترین نقطه رود می‌باشد و کشورهای ساحلی در اعمال حاکمیت و بهره‌برداری، دارای حق مساوی می‌باشند.^{۱۷}

در اوایل قرن بیستم به سبب کشف نفت در جنوب ایران، کشورهای از جمله انگلستان - که نفوذ خود را در خاورمیانه گسترده بود - برای نقل و انتقال و پیاده کردن ابزار و ماشین‌آلات حفاری و بهره‌برداری از نفت این مناطق، از طریق آبراه اروندرود به بندر خرمشهر، شدیداً نیازمند این گلوگاه بود؛ در راستای منافع خود در سال ۱۹۱۴م. / ۱۳۳۲ق. کمیسیون

تحولات گوناگونی پشت سر می‌گذارند و دستخوش تغییر می‌شوند. در کنار دلایل متعددی که می‌توان برای این دگرگونیها نام برد، انگیزه‌های سیاسی، برجستگی خاصی دارد.

رودخانه‌های دجله و فرات، از کوهستانهای کشور ترکیه سرچشمه می‌گیرند و پس از پیمودن راهی دراز و طولانی، در محلی به نام قرنه^۶ به هم می‌پیوندند و شط‌العرب را به وجود می‌آورند.^۷ شط‌العرب، پس از طی کردن ۱۹۶ مایل، به خاک ایران می‌رسد. شط‌العرب، نامی جدید است و نخستین بار، ناصر خسرو این واژه را در سفرنامه خود به کار برده است.^۸

در روزگاران دور، رودهای دجله و فرات بی‌آنکه به هم بپیوندند، مستقیماً به خلیج فارس می‌ریختند و دجله، همان نام قدیمی و ایرانی اروندرود بود. اروند به معنای «تند، تیز، چالاک، دلیر، توانا، شکوه و شوکت» است^۹ و چون این رود از کوههای پرشیب ترکیه سرچشمه می‌گیرد و بسیار خروشان است، به این اسم نامیده شده است. نام تازی اروند، همان دجله می‌باشد. اسناد کهن ایران که در شاهنامه بازتاب یافته است،^{۱۰} قدمت این نام را دست‌کم به دوران فریدون، شاه ایران باستان می‌رساند. در واقع، اروندرود زمانی به وجود آمد که عراق جزئی از قلمرو امپراتوری ساسانی شمرده می‌شد. به دنبال فروپاشی امپراتوری ساسانی و به سبب بی‌توجهی، سدها خراب و شکسته شد و دو رودخانه در قرنه به هم پیوستند و اروندرود را تشکیل دادند.^{۱۱}

فردوسی، در شاهنامه، این نام را برای تسمیه آبراه مرزی بین ایران و عراق به کار برده است؛ اروندرود نام یکی از هفت رودخانه مقدس در اوستا می‌باشد.^{۱۲} همچنین حمدالله مستوفی، پس از توضیحاتی در خصوص به هم پیوستن دجله و فرات، نوشته است:

«آبهائی که از خوزستان در می‌رسد، به آن جمع گشته، شط‌العرب می‌شود ... و فرس، آن را اروندرود

تحدید حدود مرزی ایران و عثمانی را تشکیل داد و تنها در منطقه خرمشهر، مرز آبی به خط میانه عمیق‌ترین مسیر آبراه اروندرود تغییر یافت. اما بقیه مسیر اروندرود، همچنان در حاکمیت عثمانی باقی ماند.^{۱۸} یک سال بعد، مقررات مربوط به تعیین مرز هنگام جزرومد آب اروندرود مطرح شد.^{۱۹}

متعاقب برخوردهای پراکنده نیروهای ایران و عراق در مرزهای خاکی و آبی، دولت عراق، از اواسط سال ۱۳۱۰ش. / ۱۹۳۱م. با ارسال چندین یادداشت اعتراض به دولت ایران، مأموران گمرک و نیروی دریائی ایران را متهم به نادیده گرفتن مقررات و تجاوز به حق حاکمیت عراق در آبهای اروندرود قلمداد کردند و سپس در سال ۱۳۱۳ش. / ۱۹۳۴م. به منظور جلوگیری از اعمال حاکمیت ایران بر اروندرود، به جامعه ملل شکایت برد. پس از آنکه جامعه ملل طرفین را به مذاکره مستقیم فراخواند، سرانجام در ۱۳ تیر ۱۳۱۶ش. / ۴ ژوئیه ۱۹۳۷م. طی قراردادی که میان دو کشور منعقد شد، حق کشتیرانی در سراسر اروندرود، بجز پنج کیلومتر از آبهای آبادان تا خط تالوگ،^{۲۰} به دولت عراق واگذار گردید.^{۲۱}

بدین ترتیب، قرارداد مذکور - که در چارچوب اهداف راهبردی انگلستان بر ایران تحمیل شده بود - مالکیت عراق را بر تمام اروندرود، بجز پنج کیلومتر از آبهای آبادان، گسترش می‌داد. با این حال چهار روز بعد، پیمانی میان کشورهای ایران، عراق، افغانستان و ترکیه در کاخ سعدآباد تهران به امضا رسید که وحدت کشورهای برشمرده را در منطقه تضمین می‌کرد و امضاکنندگان را به حمایت متقابل از یکدیگر در صورت بروز خطر نسبت به یکی از اعضا برمی‌انگیخت.

«پیمان سعدآباد» - که تحت نفوذ و سلطه انگلیس در منطقه منعقد شده بود - دولتهای امضاکننده را به پرهیز از مداخله در امور داخلی یکدیگر، احترام

به مرزهای مشترک و خودداری از هرگونه تجاوز نسبت به یکدیگر، تشویق می‌کرد.^{۲۲} اما کودتای عبدالکریم قاسم در سال ۱۳۳۷ش. / ۱۹۵۸م. با عقاید افراطی و چپگرایانه، از یک سو موجب خشنودی مسکو و قاهره و از سوی دیگر، باعث خروج عراق از حلقه بلوک غرب گردید و ترس شدید شاه ایران را نیز در پی داشت.

در پی این رخداد، روابط تیره میان دو کشور ایران و عراق آغاز شد. تا اینکه سرانجام در آذر ۱۳۳۸ش. / دسامبر ۱۹۵۹م. یک بار دیگر حالت تخاصم اروندرود به بحرانی حاد در روابط ایران و عراق مبدل گشت و عبدالکریم قاسم، در همایشی مطبوعاتی ادعا کرد که: عراق در سال ۱۳۱۶ش. / ۱۹۳۷م. تحت فشار جدی قرار داشته و ناچار شده است که حاشیه‌ای به عرض پنج کیلومتر از اروندرود به ایران واگذارد و این رفتار عراق یک نوع بخشش بوده است، نه استرداد یک حق مکتسبه.^{۲۳}

ایران، در آغاز تلاش کرد بحران پیش آمده را از راههای دیپلماتیک حل و فصل کند؛ اما پافشاری عراقیها بر ادعاهای خود، طرفین را، حتی به میدان درگیریهای پراکنده و تدارکات نظامی برای جنگ احتمالی نیز کشاند.^{۲۴}

عبدالکریم قاسم، اختلافها را روزبه‌روز افزایش داد و به تجزیه خوزستان از راه تقویت تشکلهای عوامل تجزیه‌طلب و تحریک عشایر عرب زبان خوزستان و حتی استانهای دیگر همت گماشت؛ از مخالفان سیاسی ایران حمایت کرد و به اخراج ایرانیان مقیم عراق پرداخت. حکومت ایران نیز، روش تدافعی در پیش گرفت.

با حاکم شدن رژیم بعث در عراق، دوره دیگری از تیرگی روابط میان دو کشور آغاز گردید. روابط دو کشور در شرایطی وارد بحران جدیدی شد که حسن البکر، رئیس رژیم کودتائی عراق، ادعای حاکمیت مطلق عراق را بر اروندرود مطرح کرد و مقامات بعثی،

به ایران وارد سازد.^{۲۹} زیرا هرچند انعقاد قرارداد ۱۹۷۵ الجزیره، ظاهراً باعث پایان اختلافات مرزی و روابطی نسبتاً بهتر شد، اما این آرامش نسبی در روابط بین دو کشور، با وقوع انقلاب اسلامی در ایران پایان یافت. چونکه فضای حاکم بر روابط دو طرف، بویژه از طرف عراقیها هیچگاه فضای اعتماد و دوستی نبود و در عمل، عراقیها هیچگاه تن به پذیرش مفاد پیمان بویژه در بخش خط تالوگ ندادند. آنها، درگیریهایی پراکنده مرزی را کم و بیش ادامه دادند و بارها موقعیت جنگی میان دو کشور به وجود آوردند.^{۳۰}

از سال ۱۹۷۵م. / ۱۳۵۳ش. عراقیها با توجه به افزایش قیمت نفت، در بخش نظامی سرمایه‌گذاریهای وسیعی کردند که استخدام بیش از سه هزار کارشناس تسلیحاتی و ساخت یک شهرک نظامی در نزدیکی بغداد، برای تولید سلاحهای شیمیایی از آن جمله بود.

با پیروزی انقلاب اسلامی در ایران، عراق در صدد عملی کردن خواسته‌های چندین ساله خود برآمد. بنابراین از فروردین ۱۳۵۸ش. / آوریل ۱۹۷۹م.، ایران شاهد تحرکات نظامی در مرزهای خود بود. سرانجام پس از زمینه‌سازیهای گوناگون، همچون ارسال نامه از وزارت خارجه عراق به هشت شخصیت جهانی همانند دبیرکل سازمان ملل، رئیس سازمان کنفرانس اسلامی، رئیس کنفرانس غیرمتعهدها و سازمان جنوب شرقی آسیا، و متجاوز خواندن ایران، در ۱۷ سپتامبر ۱۹۸۰م. / ۲۶ شهریور ۱۳۵۹ش.، صدام حسین در مجلس اعلاای عراق، قرارداد ۱۹۷۵ الجزایر را ملغاً اعلام کرد.^{۳۱}

با این حال پس از استقامت و ایستادگی مردم ایران در پی تهاجم هشت ساله عراق علیه ایران، در ۲۳ مرداد ۱۳۶۹ش. / ۱۴ اوت ۱۹۹۰م.، صدام حسین، رئیس جمهور عراق، با ارسال نامه‌ای^{۳۲} خطاب به اکبر هاشمی رفسنجانی، رئیس جمهور

تصمیم گرفتند اسناد و مدارک کشتیهایی را که وارد اروندرود می‌شد، بازرسی کنند. به دنبال این تصمیم، در ۲۶ فروردین ۱۳۴۸ش. / ۱۵ آوریل ۱۹۶۹م. وزارت امور خارجه عراق، آبراه اروندرود را جزء لاینفک خاک عراق نامید و از ایران خواست تا پرچمهای خود را از روی کشتیها پائین بکشد. به دنبال این اظهارات و رفتار مقامات عراقی، دولت ایران نیز در اردیبهشت ۱۳۴۸ش. / مه ۱۹۶۹م. عهدنامه مرزی ۱۹۳۷م. را ملغاً و تمایل خود را به انعقاد قراردادی مبتنی بر خط تالوگ اعلام کرد.^{۳۵} ایران با داشتن برتری نظامی و نادیده انگاشتن مفاد قرارداد ۱۹۳۷م.، توانست حاکمیت خود را در آبراه اروندرود اعمال کند؛ اما عراق دست به اقدامات غیرمنطقی تلافی‌جویانه زد و این اتفاقات، روابط دو کشور را تا آستانه وقوع برخورد نظامی به وخامت کشاند و حتی احتمال درگیری نظامی نیز قوت گرفت؛ اما با میانجیگری و ابتکار هواری بومدین، رئیس جمهور وقت الجزایر، در فرصت تشکیل اجلاس دول صادرکننده نفت در تاریخ ۱۳-۱۵ اسفند ۱۳۵۳ش. / ۴-۶ مارس ۱۹۷۵م. در الجزیره،^{۳۶} دو کشور به توافقاتی جهت پایان بخشیدن به اختلافات خود دست یافتند.

ایران و عراق در حاشیه این اجلاس، طی اعلامیه مشترکی اعلام کردند که در رفع اختلافات بین دو کشور به توافق رسیده‌اند.^{۳۷} براساس این توافق، مقرر شد مرزهای زمینی دو کشور براساس مقاله‌نامه ۱۹۱۳م. و کمیسیون تحدید حدود سال ۱۹۱۴م. / ۱۳۳۲ق. تنظیم شود و مرزهای آبی دو کشور برپایه خط تالوگ به عنوان خط مرزی دو کشور تعیین گردد و ایران نیز به صورت تلویحی پذیرفت که از حمایت کردهای بارزانی دست بکشد و مقداری از اراضی عراق را که در تصرف خود داشت، به آن کشور بازگرداند.^{۳۸}

عراق، به موجب بیانیه الجزایر و با پذیرش خط تالوگ به عنوان خط مرزی دو کشور، عملاً حاکمیت ایران را بر اروندرود پذیرفت و به دنبال موقعیتی مناسب می‌گشت تا ضربه نهائی خود را

ایران، تمام شرایط ایران را برای برقراری صلح میان دو کشور پذیرفت.^{۳۳}

تأملی بر عهدنامه ۱۹۷۵ الجزایر

عهدنامه ۱۹۷۵ الجزایر، از آن دست عهدنامه‌هایی است که در حقوق بین‌الملل به عهدنامه‌های ایستا مشهور است؛ یعنی آن را نمی‌توان به صورت یک‌طرفه ملغا اعلام کرد.^{۳۴} پس از امضای عهدنامه ۱۹۷۵ الجزایر، رهبری عراق، توافق با ایران و پذیرش اصل تالوگ را در سراسر آبراه اروندرود، نتیجه صلاحدید صحیح رهبری حزب بعث و دولت عراق و اقدامی واقع‌بینانه در جهت منافع اساسی کشور و ملت عراق دانست.^{۳۵} اما زمامداران عراق، پس از گذشت پنج سال از انعقاد عهدنامه مزبور، از مواضع قبلی خود در قبال این عهدنامه عدول کردند و بحث برقراری حاکمیت مطلق بر اروندرود را مطرح کردند و صدام حسین نیز در سخنان خود در جلسه فوق‌العاده مجلس ملی عراق، در ۱۷ سپتامبر ۱۹۸۰م. / ۲۶ شهریور ۱۳۵۹ش. اعلام کرد که عهدنامه ۱۹۷۵ باطل تلقی می‌شود و وضعیت حقوقی اروندرود، باید به قبل از ۱۹۷۵م. / ۱۳۵۳ش. برگردد.^{۳۶}

عهدنامه ۱۹۷۵ الجزایر، در متن خود توضیح داده است که طرز انصراف دولت عراق از این عهدنامه، به این ترتیب است که باید دولت عراق نامه‌ای به دولت ایران بنویسد و با ذکر دلایلی، انصراف خود را از عهدنامه بیان کند و دولت ایران نیز براساس همین عهدنامه، می‌تواند به مرجع صالح مراجعه کند. در عهدنامه مزبور، بر این نکته تأکید گردیده که مرجع صالح، یا الجزایر است یا باید به دادگاههای بین‌المللی مراجعه شود.^{۳۷}

سه ویژگی قطعی و همیشگی بودن و تغییرناپذیری رژیم حقوقی اروندرود، هیچگونه بازنگری را در آن براساس تغییر بنیادین اوضاع و احوال و حتی

در صورت تغییر دولت و رژیم سیاسی حاکم بر کشورهای ساحلی، بر نمی‌تابد.^{۳۸}

این عهدنامه، در شورای امنیت سازمان ملل به ثبت رسیده و هرگاه فردی به شورای امنیت و سازمان ملل متحد مراجعه کند و بپرسد، چه سندی برای تعیین مرزهای آبی و زمینی دو کشور ایران و عراق معتبر است؟ پاسخ خواهد شنید که عهدنامه ۱۹۷۵ الجزایر ملاک و معیار است. این عهدنامه، از نظر سازمان ملل متحد کماکان معتبر است و نقض و باطل نگردیده و سند معتبر بین‌المللی شمرده می‌شود.

شاهبیت عهدنامه ۱۹۷۵ الجزایر، در مورد اروندرود و حق کشتیرانی در آن است. در این عهدنامه، تصریح شده که عمیق‌ترین نقطه رودخانه، به عنوان مرز ایران و عراق شناخته شود و از جانب دیگر، ایران و عراق در اداره امور این رودخانه به صورت مشترک با هم همکاری داشته باشند. هم‌اکنون نیز مرزهای آبی و خاکی ایران، بر پایه عهدنامه ۱۹۷۵ نشانه‌گذاری شده است. زمانی هم که نیروهای سازمان ملل متحد بین ایران و عراق مستقر شدند، بر عهدنامه ۱۹۷۵ تأکید داشتند و همه ادله ثابت می‌کند که تنها عهدنامه جاری بین دو کشور، همین عهدنامه است.^{۳۹}

اما صدام - که خود در سال ۱۳۵۴ش. / ۱۹۷۵م. با سفر به ایران، این عهدنامه را با شاه ایران نهایی کرده بود - پس از پیروزی انقلاب به زعم خود شرایط را مناسب دید تا با الغای آن، استیلای عراق را در این آبراه رسمی کند؛ اما ایران با وجود انقلابی بودن و شرایط ویژه کشور، به هیچ عنوان زیر بار این اقدام غیرقانونی و غیرحقوقی صدام حسین نرفت و فشارهای جنگ هشت ساله را به جان خرید تا مرزهای ایران - آن گونه که بود - باقی بماند.

با سقوط حکومت بعث عراق، بار دیگر بحث قرارداد الجزایر مطرح شد و با اظهارات طالبانی

نتیجه

نظام حقوقی اروندرود، بعد از گذشت ۳۳ سال از انعقادش، هنوز به قوت خود باقی است و به رغم وقوع سه جنگ مهم پیرامون این حوزه - که تغییرات شگرفی در معادلات امنیتی و میزان قدرت طرفهای ذینفع منطقه در پی داشت - همچنان پایدار مانده است؛ به گونه‌ای که در هیچیک از قطعنامه‌های سازمان ملل، چه در مورد تحریمها علیه عراق و چه پس از اشغال عراق، نظام حقوقی فعلی اروندرود مورد خدشه قرار نگرفته و حتی به طور تلویحی تأیید شده است.

رژیم حقوقی فعلی اروندرود، بر مبنای عهدنامه مرزهای دولتی و حسن همجواری ۱۹۷۵ الجزایر، عبارتند از: اصل تعیین حدود مرزی بر اساس خط تالوگ یا خط القعر (ماده ۱)؛ اصل قطعی بودن، تغییرناپذیری و همیشگی بودن خطوط مرزی (ماده ۵)؛ اصل آزادی کشتیرانی (ماده ۷)؛ اصل قاعده‌مند کردن کشتیرانی در رودخانه به وسیله طرفین، بر مبنای اصل حقوق متساوی کشتیرانی دو دولت (بند ۱ ماده ۸).

نکته شایان توجه درباره حق حاکمیت بر اروندرود، این است که در این موافقتنامه - که در واقع مکمل مقاوله‌نامه تعیین مرز رودخانه‌ای بین ایران و عراق ناظر به حل اختلافات طرفین راجع به رودخانه‌های مرزی است - تمام جوانب کار سنجیده و پیش‌بینی شده است و از جامعیت و صراحت کامل برخوردار است. از یک سو تعهدات و مسئولیتهای طرفین و حتی طرفهای ثالث را در حالتهای مختلف به صورت مبسوط و به صراحت بیان داشته و از سوی دیگر، به همه حوزه‌ها در زمینه این آبراه پرداخته است.

از طرف دیگر، بر اساس رویه قضائی بین‌المللی، همه طرفهای ذینفع، رژیم حقوقی حاکم بر اروندرود را به رسمیت می‌شناسند. بر همین اساس، ایران،

در خصوص بی‌اعتبار بودن آن، تنش میان دولتهای ایران و عراق پدید آمد. هرچند رئیس جمهور عراق اندک زمانی بعد تلویحاً به اصلاح اظهاراتش پرداخت؛ در همین راستا به دعوت ایران، هیئت عراقی به تهران دعوت شد تا در این خصوص مذاکراتی انجام شود. مذاکرات هیئتی که از جانب عراق به ایران سفر کرده بود، تنها در چارچوب اجرائی کردن قرارداد ۱۹۷۵ و فعال کردن اروندرود بوده است.^{۴۰}

به طوری که ملاحظه می‌شود، این موافقتنامه - که در واقع مکمل مقاوله‌نامه تعیین مرز رودخانه‌ای بین ایران و عراق است - ناظر به حل اختلافات طرفین درباره رودخانه‌های مرزی است؛ تمام جوانب کار سنجیده و پیش‌بینی شده است. اهتمام نمایندگان ایران در کار گروه تدوین این موافقتنامه، بر پایه رعایت مصالح ملی و اصول بین‌المللی قرار داشت. نظامات بین‌المللی، نه تنها ناظر بر حفظ حقوق دو کشور مجاور رودخانه‌های مرزی است، بلکه در مورد اختلافاتی نیز که بین دو ایالت از یک کشور راجع به استفاده از آب رودخانه‌های مرزی به وجود می‌آید، حاکم است.

در حال حاضر حقوق بین‌الملل عمومی، خط القعر رودخانه را حد مرزی کشورهای ساحلی شامل سطح و آبهای زیرین آن - که به مقصدی مشترک می‌انجامد - قرار داده است.^{۴۱}

شواهد، مستندات و قرائن زیادی در این مورد در حقوق بین‌الملل عمومی و رویه‌های قضائی بین‌المللی وجود دارد که دخل و تصرف در جریان آب رودخانه ساحلی، بدون مشورت با طرف دیگر - که در بهره‌گیری از آب رودخانه سهم است - غیرقانونی شناخته شده است.^{۴۲} از سوی دیگر در حقوق بین‌الملل، معاهدات ناظر بر وضعیت مرزهای کشورها (معاهدات مرزی)، دارای ماهیت ابدی و تغییرناپذیر می‌باشد.

هیچگاه (چه در دوره قبل از انقلاب و چه در دوران جنگ و بعد از آن)، این رژیم حقوقی را بی اعتبار اعلام نکرده است. دادگاههای بین المللی نیز در موارد مشابه این موضوع، آرای دقیقی صادر کرده اند که در محاکم بین المللی قابل استناد می باشند^{۴۳} و اگر اختلاف دیگری هم در میان باشد، بر سر تفسیر عهدنامه ۱۹۷۵ خواهد بود که سازوکار تفسیر نیز در عهدنامه مشخص شده است.

مسئله ای که بسیار حائز اهمیت است و یکی از اصلهای مهم و مطرح در حقوق داخلی بسیاری از کشورها بوده و در سند بین المللی مزبور نیز بر آن تأکید فراوان شده است، اصل حسن نیت و رفتار منصفانه و احترام به حق حاکمیت طرفین است. حضور دولتهای خارجی در عراق، امری موقتی و گذرا خواهد بود. دیر یا زود آنها عراق را ترک خواهند کرد؛ تنها مردم دو کشور ایران و عراق (اعم از کرد و فارس و ترک و عرب و یا شیعه و سنی) هستند که باید در کنار هم و با هم زندگی کنند. فرزاندگی سیاسی آن نیست که معادلات به آن گونه بر هم بخورد که بعد از خروج نیروهای خارجی، هر دو کشور با مشکلات پیچیده و زیانبار و خطرناک روبرو شوند.

قرارداد ۱۹۷۵ الجزایر، یک سند معتبر بین المللی است و در سازمان ملل به ثبت رسیده و به لحاظ حقوقی از قوت و قدرت قطعی برخوردار است و در حقوق بین الملل، اصل تداوم معاهده و خصوصیت لایتغیر بودن آن، از اصول قطعی و دائمی محسوب می شود. بنابراین، حفظ اعتبار آن و تعهد به اجرای آن، به نفع هر دو ملت و دولت خواهد بود.^{۴۴}

پی نوشتها

- ۱- سیدحسن تقی زاده، «روابط ایران و ترکیه»، *یغما*، سال نهم، شماره ۲ (۱۳۳۵)، ص ۵۲.
- ۲- آذرمیدخت مشایخ فریدونی، *مسائل مرزی ایران و عراق*

- و تأثیر آن در مناسبات دو کشور (تهران: امیرکبیر، ۱۳۶۹)، ص ۱۰.
- ۳- برای اطلاع بیشتر بنگرید به: حافظنیا، محمدرضا، *پاسدار اسلام*، سال نهم، شماره ۱۰۶.
- ۴- نظامعلی دهنوی، «روابط سیاسی ایران و عراق در عصر حاکمیت عبدالکریم قاسم (۱۹۵۸-۱۹۶۳)»، *فصلنامه تاریخ روابط خارجی*، سال پنجم، شماره ۱۹، (تابستان ۱۳۸۳)، ص ۴۱.
- ۵- حبیب الله ابوالحسن شیرازی، کامران طارمی، *نقش گروههای معارض در روابط ایران و عراق* (تهران: مرکز اسناد انقلاب اسلامی، ۱۳۸۴)، ص ۶۸.
- ۶- قرنه (Qurna)، در ۱۵۰ کیلومتری شمال بصره و در سمت راست جزایر مجنون قرار گرفته است. بنگرید به: توکل فر، نعمت الله، «بررسی تحلیلی قضیه قرارداد اروندرود ۱۳۱۶ (شطالعرب) و رابطه آن با پیمان سعدآباد» (پایان نامه کارشناسی ارشد دانشگاه امام صادق، ۱۳۷۱)، ص ۸.
- ۷- اصغر جعفری والدانی، «اهمیت استراتژیک اروندرود و پیشینه تاریخی آن» *اطلاعات سیاسی - اقتصادی*، سال اول، شماره ۱۰، (۱۳۶۶)، ص ۷.
- ۸- ناصر خسرو قبادیانی مروزی، *سفرنامه*، به کوشش محمد دبیرسیاقی (تهران: زوار، ۱۳۷۳)، صص ۱۱۳ و ۱۱۸.
- ۹- علی اکبر دهخدا، *لغتنامه دهخدا* (تهران: دانشگاه تهران، ۱۳۷۷)، جلد ۲، ص ۱۹۳۷.
- ۱۰- میرجلال الدین کزازی، *نامه باستان* (تهران: سمت، ۱۳۷۹)، جلد ۱، ص ۳۰۷.
- ۱۱- جعفری والدانی، *پیشین*، ص ۶.
- ۱۲- بهمن آقائی، *حقوق بین الملل دریاها و مسائل ایران* (تهران: کتابخانه گنج دانش، ۱۳۷۴)، ص ۱۲۷.
- ۱۳- حمدالله مستوفی، *نزهت القلوب* (نسخه خطی) (تهران: کتابخانه ملی، مخزن کتابهای خطی)، شماره بازیابی: ۲۰۰۴۳-۵.

- ۱۴- مهدی پرینچی، اروندرود یا شط العرب [on line] <<http://www.bbc.co.uk/persian/iran/story/>

پهلوی، ص ۲۵۹.

۲۴- احمد میرفندرسکی، در همسایگی خرس: دیپلماسی و سیاست خارجی ایران از ۳ شهریور ۱۳۲۰ تا ۲۲ بهمن ۱۳۵۷ (تهران: نشر پیکان، ۱۳۸۲)، صص ۱۹۴-۱۹۶.

۲۵- هوشنگ مهدوی، پیشین، صص ۳۵۷-۳۵۹.

۲۶- سران اوپیک، در ماه مارس ۱۹۷۵م. / اسفند ۱۳۵۳ش. در الجزایر گردهم آمدند تا درباره قیمت نفت چانه بزنند. شاه ایران و صدام، معاون رئیس‌جمهور عراق به عنوان نمایندگان کشورشان حضور داشتند. هواری بومدین [Houari Boumediene]، رئیس‌جمهور وقت الجزایر، نقش میانجیگری آن دو را به عهده گرفت. روز ۵ مارس ۱۹۷۵م. / ۱۴ اسفند ۱۳۵۳ش. سرانجام بومدین موفق شد شاه و صدام را به هم پیوند دهد! در آن روز، دو طرف طی قرارداد معروف به قطعنامه ۱۹۷۵ الجزایر، توافقاتی کردند از جمله پایبندی به مرزهای زمینی مربوط به مقاله‌نامه قسطنطنیه (۱۹۱۳م. / ۱۳۳۲ق.) و تعیین مرزهای آبی اروندرود و بده‌بستانهای زمینی دیگر. عراق، از ادعای بخشی از اروندرود دست برداشت و همچنین توافق بر سر تمامیت ارضی یکدیگر و تجاوزناپذیری مرزها و عدم دخالت در امور داخلی یکدیگر، از جمله توافقات بوده است.

درخصوص نظام حقوقی رودهای بین‌المللی و اروندرود، بنگرید به: ناصر فرشادگر، «بررسی نظام حقوقی رودهای بین‌المللی با تأکید بر اروندرود» (پایان‌نامه کارشناسی ارشد دانشگاه تهران، ۱۳۶۱)؛ سعادتبخش، علی، پیشین، صص ۴۹-۵۴.

۲۷- منوچهر پارسادوست، زمینه‌های تاریخی اختلاف ایران و عراق (تهران: شرکت سهامی انتشار، ۱۳۶۴)، صص ۱۴۹-۱۵۱.

۲۸- بهمن شعیب، روابط ایران و عراق در گذر تاریخ، ۱۱ نوامبر ۲۰۰۸ [on line]

<<http://www.ir-psri.com/show.php?page=viewArticle&ArticleID=311&SP=Farsi#PageTop#PageTop>>

<2004/09/040901-la-mp-arvandrood.shtml>
15- [on line]

<<http://www.iranica.com/newsitte>>

۱۶- روزنامه اطلاعات، (۲۷ آذر ۱۳۳۸)؛ وزارت ارشاد اسلامی، بررسی مراکز فرهنگی شهرهای استان خوزستان، دفتر چهارم (خرمشهر)، (مرداد ۱۳۶۱)، ص ۱۳.

۱۷- برای آگاهی بیشتر درباره مراحل مختلف تعیین خط مرزی، انواع مرزهای آبی، سابقه تاریخی شکل‌گیری مرز اروندرود، بنگرید به: سعادتبخش، علی، «اروندرود و تأثیر آن در مناسبات ایران و عراق» (پایان‌نامه کارشناسی ارشد دانشگاه تربیت مدرس، ۱۳۸۰)، صص ۳۷-۴۵ و ۵۵-۶۲.

۱۸- علی‌اصغر کاظمی، ابعاد حقوقی حاکمیت ایران در خلیج فارس (تهران: دفتر مطالعات سیاسی، ۱۳۶۸)، صص ۱۳۵ و ۱۳۶.

۱۹- برای اطلاع بیشتر، بنگرید به: سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران، شماره سند ۲۴۰۰۲۱۲۳۰، محل در آرشیو ۸۱۳ت ۲ب آ.

۲۰- تالوگ [Thalweg] یا قعرالماء یا گودترین مسیر رودخانه، اصطلاحی آلمانی و به معنای «راه دره‌ای» است. از دیدگاه حقوقی، به مسیری اطلاق می‌شود که در وسط گودترین عمق رودخانه مرزی، به عنوان خط مرزی تعیین می‌شود و دو کشور براساس آن خط، حاکمیت مشترک بر آن رودخانه دارند. برای آگاهی بیشتر بنگرید به: محمود طلوعی، فرهنگ جامع سیاسی (تهران: نشر علم، ۱۳۷۲)، ص ۳۴۱؛ محمدرضا ضیائی بیگدلی، حقوق بین‌الملل عمومی (تهران: کتابخانه گنج دانش، ۱۳۸۶)، ص ۲۰۷.

۲۱- عبدالرضا هوشنگ مهدوی، سیاست خارجی ایران در دوره پهلوی (تهران: نشر پیکان، ۱۳۸۰)، صص ۳۹ و ۴۰.

۲۲- عبدالرضا هوشنگ مهدوی، تاریخ روابط خارجی ایران از ابتدای دوران صفویه تا پایان جنگ دوم جهانی (تهران: امیرکبیر، ۱۳۸۳)، صص ۳۹۰-۳۹۵.

۲۳- هوشنگ مهدوی، سیاست خارجی ایران در دوران

۲۹- علی بیگدلی، «قرارداد ۱۹۷۵ ایران و عراق»، *فصلنامه تاریخ روابط خارجی*، شماره ۱۹، (تابستان، ۱۳۸۳)، صص ۱۴۳-۱۵۷.

۳۰- صدام حسین، در اوایل دهه هفتاد میلادی، با داعیه مالکیت عراق بر اروندرود، به درگیریهای مرزی با ایران متوسل شد؛ اما چند سال بعد و پس از ویران کردن بسیاری از شهرها و از بین بردن تعداد بیشماری از انسانها - که به یکی از خونین‌ترین جنگهای خاورمیانه انجامید و بیش از یک میلیون قربانی برجای گذاشت - پذیرفت که آب این رودخانه به طور کامل و از طریق خط تالوگ یعنی عمیق‌ترین نقطه آن، مرز آبی مشترک فرض شود. با این وجود، طالبانی، رئیس‌جمهور فعلی عراق، طی اظهاراتی غیرمسئولانه، اعلام کرد که این توافقنامه ملغای می‌باشد. عهدنامه‌ای که به قرارداد ۱۹۷۵ الجزایر مشهور است، هر کدام از دولت‌مردان عراق از صدام تا طالبانی، انگشت و سوس و حساسیت خود را روی آن گذاشته و می‌گذارند. طالبانی، اگرچه بعدها این حرف را پس گرفت، اما این اظهارات، نشان داد که دولت‌مردان عراقی در هر لباسی که باشند، درباره این عهدنامه حساسیت ویژه‌ای دارند. برای اطلاع بیشتر، بنگرید به: روزنامه *اعتماد*، شماره ۱۵۷۵، (۵ دی ۱۳۸۶)؛ و شماره ۱۵۸۳، (۱۶ دی ۱۳۸۶)؛ روزنامه *آفتاب یزد*، شماره ۲۲۵۵، (یکم دی ۱۳۸۶).

۳۱- محمد جان‌پور. ریشه‌های تاریخی اختلافات ایران و عراق، ۸ تیر ۱۳۸۶ [on line]

<<http://www.ravyan.com/fa/index.php?option=com-content&task=view&id=51&Itemid=64>>

۳۲- برای اطلاع بیشتر درباره مبادله‌نامه میان رئیس‌جمهور اسلامی ایران و عراق و اهداف و انگیزه‌های عراق، بنگرید به: سعادتبخش، پیشین، صص ۱۱۷ و ۱۱۸.

۳۳- روح‌الله رضانی، *سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران*، ترجمه علیرضا طیب (تهران: نشر نی، ۱۳۸۳)، صص ۸۶

۳۴- معاهده (Treaty)، برخلاف موافقتنامه (Agreement)، با در نظر گرفتن تمامی جوانب حقوقی و قانونی و ضمانتهای مربوط و به صورت منفک و با حضور کارشناسان صلاحیتدار و مطلع و نمایندگان قانونی تام‌الاختیار، توافق، تنظیم و امضا می‌شود و در مجالس قانونگذاری کشور تصویب و پس از توشیح سران کشورها، در دفتر سازمان ملل متحد ثبت و واجد اعتبار قانونی می‌شود. علی‌اکبر آقابخشی و مینو افشاری‌راد، *فرهنگ علوم سیاسی* (تهران: نشر چاپار، ۱۳۸۳)، صص ۱۷ و ۶۹۱.

۳۵- علی‌اکبر ولایتی، *تاریخ سیاسی جنگ تحمیلی عراق علیه ایران* (تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی، ۱۳۸۶)، صص ۸.

۳۶- مرکز مطالعات و تحقیقات جنگ، *آشنائی با جنگ*، (تهران: سپاه پاسداران انقلاب اسلامی، ۱۳۶۷)، جلد ۲، صص ۱۰.

۳۷- حسین یکتا، نگاهی دیگر به قرارداد ۱۹۷۵ الجزایر، روزنامه *همشهری*، (۱۳۸۵/۶/۳۰)، صص ۹ و ۱۰.

۳۸- بی‌نا. تأملی بر قرارداد ۱۹۷۵ الجزایر، ۶ دی ۱۳۸۶ [on line]

<<http://www.asriran.com/view.php?id=32273>>

۳۹- روزنامه *خراسان*، شماره ۱۶۹۵۹، ۲۹ فروردین ۱۳۸۷.

۴۰- روزنامه *اعتماد*، شماره ۱۶۲۰، (یکم اسفند ۱۳۸۶).

۴۱- کاظمی، پیشین، صص ۱۳۵.

۴۲- [on line]

<<http://www.nimrooz.com/html/946/memory.htm#top>>

۴۳- برای اطلاع بیشتر، بنگرید به: کاظمی، پیشین، صص ۱۴۲.

44- [on line]

<<http://www.agahsazi.com/News.asp?NewsID=3406>>